

Szemléletváltás

Nevelési terv • Együtműködés • Megállapodás • Közös érdek*

Az idők homályába vész, amikor az emberek első megállapodásaikat kötötték. Úgy vélem, *Desmond Morris* megfogalmazásában a legszerencsésebb az „alulról felfelé építkezést” elkezdni: „*Itt áll tehát előttünk, a kiegyenesedett, vadászó, fegyverforgató, telepes, eszes, csupasz majom; származására nézve főemlős, választott foglalkozása a húsevők élete, kész meghódítani a világot... Ami a társas viszonyt illeti. ...fokozatosan kellett együttműködni társaival, érintkeznie velük. Bonyolultabbá váltak az arckifejezések és a hangközlések. Új fegyverei birtokában hathatós jeleket kellett kifejlesztenie, hogy a saját csoportján belül lefékezze az esetleges támadásokat.*”¹

A téma szempontjából két momentum lényeges; egyrészt az, hogy az ember *telepes*, másrészt pedig – ez az előzőből eredeztethető – fokozottabban kellett *együtműködni* és érintkeznie embertársaival. Az agy fejlődése, teljesítőképességének hirtelen megnövekedése, majd a fogalmi gondolkodás és a szintaktikus nyelv megjelenése határtalan lehetőségeket kínált az ember számára, amit ki is használt.

A biológiai alapokon eljutottunk annak a lehetőségéhez, hogy a kultúra kialakuljon, fejlődésnek induljon. „*A kultúra is élő rendszer. S bár bolygónkon valóban a leghonyolultabb élő rendszer, a természet törvényei rá is ugyanúgy érvényesek.*”² De hát mi is a kultúra? A legkülönfélébb tudományágak több mint száz meghatározást alkottak rá, én mégis a kulturális antropológiában elterjedt definíciót használom egyszerűsége, másrészt használhatósága miatt: a kultúra nem más, mint ahogyan az emberek élnek!

Az előző két gondolatmenetet összefoglalva *Konrad Lorenz* így fogalmaz: „*Az ember a természetétől, vagyis törzsfjlődésétől... fogva kultúrlény, azaz ösztönös vágyai és az azok feletti, felelős módon, kultúrája erejénél fogva gyakorolt uralma, egyrendszert alkot, amelyben mindkét alrendszer működése tökéletesen illeszkedik egymásba.*”³ Azt hiszem, ennél a pontnál elérkeztünk témánkhoz. Az előzőekben írottak az alapot kísérelték meg körülírni. Az embert bármely oldalról közelítjük is meg, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy maga is egy élő rendszer, és ezzel párhuzamosan maga is egy élő rendszer része. Hogy maga a rendszer működjék – már az elnevezés is ezt takarja –, rendnek kell lennie, azaz kiegyensúlyozott szabályozottságban kell működni. Az élővilág törvényei, akár írásba foglalják, akár nem, működnek; rendnek, szabályozottságnak kell tehát lennie.

A kultúra fejlődésével eljutottunk olyan szintre, ahol már az emberi rendszerek, a társadalmak törvényszerűségeit szóban vagy írásban, tradíciókban rögzítették, és ehhez vagy kényszerrel, vagy önkéntesen alkalmazkodtak az egyedek, hiszen a tét nem más,
* A szerző e dolgozatával a Magyar Börtönügyi Társaság nyilvános pályázatán 1997-ben harmadik díjat nyert.

mint az emberi „rendszer” fennmaradása. Hogy valójában mit is jelent a szabályozottság hiánya, helyesebben a nem megfelelő szabályozottság, a megfelelő szabályozottság vagy a megfelelően kialakult vagy kialakított rendszerben élni, csak az tudhatja, aki tapasztalta, tapasztalja mindkettő előnyeit, hátrányait. A kulturális rendszer szabályozatlansága ugyanazt takarja, mint egy biológiai rendszer betegsége. Mind a rendszer vezetője, mind a rendszer részeként működő ember számára egy idő után az elviselhetőség határát átlépő helyzet áll elő.

Nem lehet feladatomban az, hogy a Budapesti Fegyház és Börtön szervezeti és funkcionális átalakítását időrendben, tartalmában végigkísérjem, annak ellenére, hogy már az első perctől kezdve résztvevője vagyok. Hasonlóan ahhoz, mint ahogyan kezdtem, azzal kell folytatnom: az idők homályába vész az, kinek az ötlete volt, hogy a fogvatartottakkal „szerződést kössünk”. Tény az, hogy jelentős létszámmal megtartott értekezleten az intézet parancsnokának megjegyzéseként hangzott el, mint lehetőség vagy módszer, a fogvatartottak fegyelmének megszilárdítására, az intézet és a személyzet biztonságának növelésére felhasználható „büntetés-végrehajtási jogi aktus”. Az ötlet az intézet alegységekre történő átszervezését követően, talán azzal egy időben született. Véleményem szerint ez lényeges tényező. Akinek némi tapasztalata van egy szervezet (rendszer) átalakításának bonyolultságáról, könnyen beláthatja, hogy a „szerződés-kötés” alkalmazásának felvetése már előre vetíti az egész rendszer működésének minőségileg magasabb szintjét.

Érintőlegesen foglalkoztam a kultúra kialakulásának alapjaival, és a kultúrát úgy kíséreltem meg definiálni, hogy az nem más, mint ahogyan az emberek élnek. Az intézetben, mint rendszerben is emberek élnek, tevékenykednek. A szociálpszichológiából vett fogalommal élve, szerepet töltenek be.⁴ Azt hiszem, említenem sem kell, hogy a vállalt vagy kiosztott szerepeket kik töltik be. Hogy kissé tovább bonyolítsam előző fejtegetésemet: a fogvatartók többé-kevésbé homogén kultúrát képviselnek abból a szempontból, hogy ezt a szerepet önként vállalták, míg a „rács túloldalán lévők” valamilyen viselkedésszerűség, deviancia következtében kénytelenek kényszerű szerepük elvárásainak eleget tenni. Itt nem szerencsés kitérni arra, hogy a viselkedésszerűség genetikai vagy kulturális eredetű-e. Egyelőre csak hipotézisként állítom, hogy a két csoport más-más kultúrát képvisel, és a zárt körülmények között kapcsolatba kerülve egy sajátos „új kultúrát”, „börtönkultúrát” hoz létre.

A szervezethez tartozó magasabb szintű rendszer lehetőséget ad, de igényli is az újszerű, hasznos megoldásokat, „találmányokat”, amelyek egyrészt segítik feladatai teljesítésében, másrészt a rendszer (alrendszerek) továbbfejlődését biztosítják.

Számtalan alkalommal elhangzott már, hogy a fogvatartottakat „belülről kell őrízni”. Témánk szempontjából ez nem más, mint a fogvatartottaknak biztos támpontot kell „felajánlani”. Ez egyrészt követendő viselkedési előírásokat tartalmaz, másrészt pedig egy majdan elérendő célt, célcsoportot ad. Általában, ha a fogvatartott követi az általunk kívánatosnak tartott kulturális viselkedési formákat, akkor távlatokban olyan célt érhet el, ami számára kívánatos. Gondoljunk csak meg: ha egy több éve fogva tartott ember az általunk megszabott viselkedési formákat követi, akkor – bizonyos feltételek megléte esetén – a jogszabályok által körülhatárolt előnyökben, kedvezményekben részesülhet.

Az 1979. évi 11. törvényerejű rendeletet megelőzően hatályban lévő büntetés-végrehajtással kapcsolatos jogszabályok, ha szövegükben nem is, de szellemiségükben a „pressziót” sugallták, különösen az 1950-es években (lásd, „ne csak őrizd, gyűöld is!”). Bár kissé erőszakoltan, de ráfoghathatjuk a jelenleg hatályos jogszabályaink megszületéséig terjedő időszakban a társadalmi-kulturális változásokkal párhuzamosan a büntetés-végrehajtási rendszerben is, a „kvázi evolutív” folyamatok játszódtak le. Egy korábbi, még meg nem jelent tanulmányomban igyekeztem kifejezni ennek lényegét. Ott úgy fogalmaztam, hogy „*az evolúció nem más, mint mozgásfolyamat, és az ehhez történő megfelelő alkalmazkodás*”.⁵ A kultúra fejlődésével – az emberi jogok kiszélesítésével – a büntetés-végrehajtás is „alkalmazkodott” az egyre változó körülményekhez, melyet jól szemléltet a jogszabályok vagy a gyakorlat változása. Az 1979. évi 11. törvényerejű rendelet kodifikátorai már – amit a korábbi politikai akarat megengedett – „belecsempészték” a rendeletbe, amit a nyugat-európai követelmények tartalmaztak. Jelenlegi jogszabályainkat már mint „csúcspontot” értékelhetjük.

Az igazságügy-miniszter a napi tevékenységünket szabályozó 6/1996. (VII. 12.) IM-rendelete (továbbiakban rendelet) lehetőséget ad arra, hogy sajátos, a büntetés-végrehajtási rendszer működését segítő gyakorlatot kialakíthassunk.⁶ A rendelet 71. §-a az elítélttel együttműködve rendeli elkészíteni a nevelési tervet, melyet – a változó körülmények hatására – szükség esetén módosítani kell. A nevelési terv a saját „olvasatomban” programot jelent, mely a nevelés-kezelés csomópontjait jelöli ki. A nevelési terv tartalmazhatja az elítélt kapcsolattartásának fejlesztését, személyiségjavító cselekvési sorozatot, és még számtalan tényezőt. A rendelet konkrét utalást ugyan nem tesz a nevelési terv tartalmára, formájára, de a 79. § (2) bekezdése, mely az értékelő véleménnyel szemben támasztott követelményeket sorolja fel, megfelelő alapot ad ahhoz, hogy a nevelési terv elkészítésénél milyen témaköröket kell szem előtt tartani. A rendelet 70. §-a a pedagógiai-pszichológiai vizsgálatok célját fogalmazza meg, mintegy előkészítve a nevelési terv – 71. § – alapjait, a formát és a tartalmat pedig az előzőekben említett 79. § (2) bekezdése adja.

Ami köztudomású, azt nem kell bizonyítani, tartja a régi büntetőjogi felfogás. Esetünkre alkalmazva, nem szükséges bizonyítani, hogy a nevelés-kezelés folyamat. Ennek a folyamatnak szab irányt és ad szabályokat a nevelési terv, és mint az előzőekben említettem, programként fogható fel, sőt az is. A rendelet kiter arra is, hogy egy év időtartamot meghaladó szabadságvesztés-büntetés esetén nevelési tervet kell készíteni. A Budapesti Fegyház és Börtön fogvatartotti állományát tekintve úgy hiszem, kivétel nélkül mindenkinek kell lennie nevelési tervének.

Az intézet, mint rendszer, minőségileg magasabb szinten működik, amikor már nem csak a jogszabályok által megszabott határok között funkcionál, hanem „önmaga” is kialakít szabályozókat, nem csupán a „főhatóság” által kötelezővé tett intézkedések alapján működik. Az intézkedéseken, mint szabályozókon túlmenően, számtalan olyan gyakorlati módszer is felmerült ötletként, vagy megvalósult a napi életben, amely a rendszer működését szabályozza. A nevelési terv – nem dehonesztálón értem – egy minőségileg minimumként működő rendszer, ezt azért meghaladja úgy, hogy „segítő szabályozókat” is beépít működésébe.

A fogvatartottnak felajánlott „szerződés-kötés”, mint a minőségileg magasabb szinten működő rendszer produktuma, több problémát is felvet.

Elsőként említem meg, hogy a „szerződés” nem a nevelési tervet helyettesítő büntetés-végrehajtási aktus, hanem azzal szervesen összekapcsolódik. Míg a nevelési terv program, addig a „szerződés” egyszerű aktusként fogható fel.

A másik probléma maga az elnevezés. A római jog, de a mai jogrendszer szerint is a legfontosabb kötelemszabó tény, vagyis a szerződő felek egybehangzó akaratnyilvánítása kötetmi jogok és kötelességek létrehozására. Esetünkben, azt hiszem, másról van szó. A fogvatartott kényszerből tartózkodik az intézetben, ami számára egyáltalán nem jó és kívánatos. Ha az ember származását, törzsfajlódását figyeljük, akkor ez még világosabbá válik. A „fogvatartónak” – szerepelvárásai következtében – az a feladata, hogy kényszerrel egy meghatározott helyen tartsa, ott megteremtve számára a biológiai, kulturális életfeltételeket. A „hatalom” egyértelműen az ő kezében van, szabályozott körülmények között végzi szerepéhez kötött feladatait. Úgy érzem, hogy a büntetés-végrehajtási rendszer hierarchiájában a „fogvatartói” szerep – a hatalom szempontjából – magasabb szinten helyezkedik el, mint a fogvatartotti. Ebből eredően nem „szerződéskötésről” van szó, hanem valamilyen „felajánlásról”.

A rendszer működésének, szabályozottságának egyik oldalát úgy is felfoghatjuk, hogy a hatalom közvetlen vagy közvetett alkalmazásával irányítjuk a fogvatartottak tevékenységét. Ha a hatalom kívánalmait követik, akkor az a rendszer működése szempontjából jó és kívánatos. Hogy ezt a hozzáállást erősítsük, fel lehet ajánlani az együttműködés lehetőségét, megjelölve a távolabbi jó és kívánatos cél elérésének lehetőségét.

A gyakorlatban történő alkalmazás döntötte el végül is, hogy milyen formában és tartalommal köttessék meg az „együttműködési megállapodás”. Számítógépes rendszerünk „fogvatartotti alrendszere” alkalmasnak bizonyult, hogy a fogvatartott és a nevelő között jöjjön létre megállapodás. Ennek fontosságát hangsúlyozza, hogy az aktus az aleggység vezetője mint az alrendszer első embere előtt történjék.

Tartalmát tekintve csak egyéniesítve szabad alkalmazni, hiszen minden egyes megállapodás más-más fogvatartottal jön létre, más és más körülmények között. Célszerű a megállapodás első részében értékelő véleményt adni a rendelet 79. § (2) bekezdése szerint. Lényeges tartalmi jegy továbbá az, hogy a nevelő mint az intézet (a rendszer) képviselője alkalmasnak találja a fogvatartottat az együttműködésre, hiszen a harmadik tartalmi jegy már mintegy kötelezettségeket is ró az intézetre, tudniillik megjelöljük azt a jó és kívánatos célt, amiért már „érdemes” a szigorú szabályozottságnak alávetnie magát, ennek garantálása már a másik megállapodó fél feladata.

A fogvatartott optimális esetben tartja magát a megállapodáshoz, ám előfordulhat a vállalt kötelezettségek súlyos megsértése, így szükségesnek látszott szankciók kilátásba helyezése is. Lényegét tekintve a fogvatartott tudomásul veszi, hogy az intézet megszűntnek tekinti a megállapodást, fegyelmi eljárás lefolytatását követően fegyelmi büntetést szabnak ki vele szemben. Ezen túlmenően, a korábban a bv. bíró által hozott, számára kedvező végzések hatályon kívül helyezését kezdeményezi. Az értekezés mottójára visszautalva (Adok, hogy adjál!) a szabálykövető viselkedés követése mindkét oldalon óriási előnyökkel jár. Az intézet a kötelező feltételek megteremtésén túl olyan lehetőségek birtokába juttatja a fogvatartottat, amely számára kétségkívül előnyös, de előnyös az

intézet működése szempontjából is. A gyakorlat szempontjából, a „megállapodó” fogvatartott felügyeletére kevesebb energiát szükséges fordítani.

Az eddigi gyakorlat alapján a megállapodás megkötése olyan tartamú szabadságvesztés-büntetés esetén célszerű, amelynél a hátralévő idő elégséges ahhoz, hogy a kitűzött cél vonzó legyen, illetőleg kellő időtartam álljon a fogvatartott rendelkezésére viselkedésének és számtalan más körülménynek az értékelésére. A működő felkészítő részlegben (rendelet 69–72. §) a kihelyezést megelőzően nagy valószínűséggel megállapítható, melyik fogvatartottal érdemes megállapodást kötni. Mivel a felkészítő részleg fiatal büntetés-végrehajtási jogintézmény, így kellő tapasztalat még nem állhat rendelkezésünkre, de a huzamosabb ideje fogva tartott elítéltekről készített értékelő véleményekkel egyidejűleg érdemes ezzel a kérdéssel foglalkozni; magam is az utóbbi gyakorlatot követem.

Az eddigi, főként elméleti megközelítés után, térjünk rá az „együtműködési megállapodás” gyakorlati megvalósulására. Egy több éve szabadságvesztés-büntetését töltő elítélt 1996 júniusában néhány hónapos „nemdolgozó” időszakot követően ismét visszakerült nevelési csoportomba, illetőleg ezzel egyidejűleg egy újonnan megalakított munkahelyre. Figyelemmel arra, hogy már rendelkezett némi „bürtöntapasztalattal”, műveltsége az átlagosnál magasabb, és ami a legfontosabb, a kapcsolattartása időközben rendeződött, mind az alegység körletén, mind pedig a munkahelyén a helyzete stabilizálódott, szaknyelven szólva, a beilleszkedése rövid idő alatt, nehézségek nélkül megtörtént.

Viszonylag rövid idő alatt a munkahelyén valamennyi technológiai folyamatot elsajátított, és mint „írastudó”, hamarosan adminisztrációs feladatok ellátásával is meg lehetett bízni. Itt azonban álljunk meg egy pillanatra! Mind a munkahelyi vezető, mind pedig jómagam közel huszonöt évet töltöttünk el eddig külön-külön a „bástyafalak között”, így már szert tettünk némi tapasztalatra a fogvatartottak kezelésében, illetve a munkatársainkkal történő kapcsolatok kiépítésében. Túl az „írásos” szabályok által kötelezővé tett kapcsolatunkon, beleegyezése nélkül is határozottan állíthatom, baráti viszony is kialakult közöttünk, így a napi problémák megoldása – némi civakodás mellett – igazán nem jelent nehézséget egyikünk számára sem. Az említett fogvatartott ténykedését is az első perctől kezdve igyekeztünk figyelemmel kísérni. 1997 márciusában végül a szerződéskötés megvalósult. Amint a korábbiakban már említettem, a büntetés-végrehajtási aktus fontosságát jobban hangsúlyozza, ha az aláírásra az alegységvezető és a munkahelyi vezető jelenlétében kerül sor. Az alábbiakban ismertetem a megállapodás szövegét, mely e sorok írása idején már elavultnak, nem teljesen megfelelőnek tűnik. Hozzá kell még fűznöm, hogy a fogvatartott személyi adatait szándékosan nem közlöm a kulturális antropológia etikai kódexének egyik kitétele alapján, nevezetesen, a vizsgált személy hozzájárulása nélkül róla személyes jellegű adatokat, információkat nem szabad nyilvánosságra hozni.

Feljegyzés a 4. sz. foglalkozásról

A foglalkozáson részt vett fogvatartott adatai: ...

A foglalkozás témája: Feladatmeghatározás

A foglalkozás leírása:

Az elítélt munkahelyi vezetőjével értékeltem az 1996. június elsejétől napjainkig terjedő időszakot. Egyetértésben az alábbiakat állapítottuk meg: – viselkedése mind az elhe-

lyezési körleten, mind pedig a munkahelyen példamutató. Fegyelmi büntetés nem szerepel a nyilvántartásban, munkavégzése színvonalának elismeréseként több alkalommal részesítettük jutalomban; – munkahelyi feladatait lelkiismeretesen teljesíti. Figyelemmel arra, hogy a technológiai folyamat valamennyi területén nagy gyakorlatra tett szert, az újonnan munkába állítottak betanítását részben ő végzi. Adminisztrációs tevékenysége pontos, megbízható, külalakja szép; – kapcsolattartása a gyermekeivel, azok felügyeletét ellátó sógornőjével és barátnőjével rendezett. A folyamatos levelezés mellett igénybe veszik a látogatásokat, használják a telefont.

Figyelemmel az előzőekre, amennyiben törvényi akadály nem merül fel, az intézet kezdeményezi az enyhébb végrehajtási fokozatba helyezést. Ha viselkedése, munkavégzése és kapcsolattartása a jelenlegi szinten marad, úgy az enyhébb végrehajtási fokozat kedvezményeire lehetőség nyílhat.

Ezzel szemben, ha vétkes magatartásával súlyos fegyelemsértést követ el, vagy jogi státusa – számára kedvezőtlenül – megváltozik, viselkedésében, munkavégzésében és kapcsolattartásában huzamosabb időn keresztül kedvezőtlen tendencia lesz tapasztalható, úgy tudomásul veszi az intézet által bevezetendő szankciókat, mint fegyelmi büntetést, az enyhébb végrehajtási fokozatba helyezésének hatályon kívül helyezését, valamint azt, hogy az esedékesség időpontjában a feltételes szabadságra bocsátását nem javasoljuk.

Budapest, X. kerület, 1997. március 11.

.....
 alegységvezető, aki
 a foglalkozást tartotta

.....
 munkahelyi vezető

.....
 résztvevő

Az első „együtműködési megállapodások” megkötése után némi szünet következett, mivel az általam együtműködésre alkalmasnak vélt fogvatartottak „elfogytak”. Nem kis meglepetésemre a „börtönhírügynökség” gyors és alapos munkát végzett: a nevelési csoportomba tartozó fogvatartottak egymást követően jelentkeztek megállapodást kötni. Ez viszont már felkészületlenül ért, sorozatban kellett visszautasítanom az „önként jelentkezőket”. A további megállapodások megkötéséhez alaposabb előkészítő munkára volt-van szükségem. A fogvatartottak jogi státusa adott, vagy az esetleges változások követhetők. Fegyházfokozatnál néhány jogi aktus csak a szabadságvesztés-büntetés felének kiállítását követően kezdeményezhető, így az aktuális időpontot és a számba jöhető jogi aktust – nem kötelező érvénnyel – a fogvatartott személyi anyagában jegyzem, sőt ezeket szintén csak tájékoztatásként közlöm a fogvatartottal. Gyakorlatként vezettem be, hogy az együtműködésre kijelöltek között szóba sem jöhet az, akinek a nyilvántartásban fegyelmi büntetése van, de ezt a későbbiekben talán megváltoztatom, hiszen a fegyelmi büntetés nyilvántartásból való törlése jelentős célként szerepelhet a megállapodás szövegében. Nem sze-

retném, ha az eddig kialakult gyakorlat dogmává válna. Már az előzőekben, talán több alkalommal is, céloztam rá, maga az egész rendszer az alrendszerével együtt, egymással kölcsönhatásban, egy egyáltalán nem cél nélküli „sodródás”, melyhez alkalmazkodni kell, tehát az együttműködést is folyamatosan változtatni kell, hogy az „sodrásban” maradjon, „alkalmazkodni tudjon”. A célszerű változtatáshoz az ötletet – milyen köznapi dolog! – egykori alkotmányjogi tanulmányaim emléke, no és a Magyar Közlöny adta. Ha a büntetés-végrehajtási aktus fontosságát növelni akarjuk, akkor az „együttműködési megállapodás” formáját, tartalmi jegyeit, sajátos jogi, szabatos szófordulatait ki kell alakítani. Azt hiszem, bármelyik államközi szerződés, megállapodás ehhez jó példát adhat. Gondoljuk csak el, mennyivel másképpen hangoznék, ha a megállapodás szövege így kezdődne:

„Az együttműködési megállapodás egyidejű aláírásával, az együttműködő felek – a büntetés-végrehajtási intézet és a szabadságvesztés-büntetését ott töltő elítélt – attól az óhajtól vezérelve, hogy a szabadságvesztés-büntetés tartama alatt a jogszabályokban körülírt jogok és kötelességek mindkét együttműködő fél számára maradéktalanul érvényesüljenek, valamint a szabadságvesztés-büntetés a célját maradéktalanul elérje –, az alábbi megállapodást kötik: ...Tudatában annak, hogy ..., emlékeztetve arra, hogy ..., eltökélve arra, hogy...”

Azt hiszem, az előző „minta” célszerű felhasználásával színvonalasabb megállapodásokat lehet majd kötni. Persze ennek alapos kidolgozása huzamosabb időt vesz igénybe. Munkámat egy Schopenhauernek tulajdonított mondással kívánom befejezni: *„Minden új dolognak kötelezően három fázison kell keresztülmennie; az első, amikor nevetnek rajta, a második, amikor harcolnak ellene, végül a harmadik fázisban már természetesnek veszik.”*

Miskoff Mihály

Felhasznált irodalom

1. **Morris, Desmond:** A csupasz majom Budapest, 1989. Europakk.
2. **Lorenz, Konrad:** Összehasonlító magatartáskutatás. Az etológia alapjai. Budapest, 1985. Gondolat Kiadó.
3. **Lorenz, Konrad:** A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. Budapest, 1994. IKVA Kiadó Kft.
4. **Lewin, Kurt.** Csoportdinamika. Válogatás Lewin műveiből. Budapest, 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
5. **Miskoff, Mihály:** Szemléletmódszer 1996. Kézirat
6. Az igazságügy-miniszter 6/1996. (VII. 12.) IM-rendelete a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól. IK. Bv. mell. 1996. év 8. szám.
7. **Golen K. (szerk.):** Vallomások Teilhardról. Róma, 1984.